

МУЗЕЙНІ ЧИТАННЯ

Київ 2023

**Міністерство культури
та інформаційної політики України
Національний музей історії України
Скарбниця Національного музею історії України**

МУЗЕЙНІ ЧИТАННЯ

*Матеріали наукової конференції
«Ювелірне мистецтво – погляд крізь віки»
21 листопада 2022 р.*

Київ 2023

УДК 93/94+902/4

С 69

Музейні читання. Матеріали наукової конференції «Ювелірне мистецтво – погляд крізь віки». – Київ, Скарбниця Національного музею історії України – філія Національного музею історії України, 21 листопада 2022 р. – К.: ТОВ «Фенікс», 2023. – 292 с.

Редакційна колегія: Л. С. Клочко, Ю. Б. Полідович

Дизайн, верстка, макет: О.І. Заславська, А. Й. Заславський

Збірник «Музейні читання» містить матеріали наукової конференції «Ювелірне мистецтво – погляд крізь віки», яку щорічно (з 1993 р.) проводить Скарбниця Національного музею історії України (до 01.09.2021 Музей історичних коштовностей України) – філія Національного музею історії України. Автори статей – співробітники музеїв, науково-дослідних інститутів, університетів розглядають широке коло проблем збереження культурної спадщини, вивчення музейних колекцій та окремих пам'яток ювелірного мистецтва, його сучасних тенденцій розвитку, технологія художньої обробки металу та коштовного каміння, особливості творчості митців-ювелірів на різних хронологічних етапах історії України.

На обкладинці: Колт. Золото, перегородчаста емаль. Скарб, знайдений на городищі Князя Гора поблизу м. Канева у 1896 р. Зібрання Скарбниці НМІУ. Фото Дмитра Клочка.

УДК 93/94+902/4

С 69

ISBN 978-966-2523-51-5

© Національний музей історії України, 2023

© Автори статей, 2023

ДОРОГОЦІННІ ПАМ'ЯТКИ РОДИНИ АПОСТОЛІВ У ЗІБРАННІ СКАРБНИЦІ НМІУ

У статті розглянуті дорогоцінності, пов'язані з українським гетьманом Данилом Апостолом та гетьманичем – його наймолодшим сином Павлом. Речі церковного і світського походження характеризують родину Апостолів як щедрих меценатів України-Гетьманщини першої половини XVIII ст.

Ключові слова: золотарство, церковні і світські старожитності, Україна-Гетьманщина, гетьман, меценатство.

Процес становлення і захисту державності в Україні повертає із небуття імена, які в часи сьогодення були “забуті” дослідниками. До таких постатей належить український гетьман першої половини XVIII ст. Данило Павлович Апостол та спадкоємці його роду, які розвивали, зміцнювали та захищали Українську державу у XVIII ст.

Родина, яку представляв Данило Апостол, мала цілком аристократичне походження. Вони належали до впливового молдавського боярства роду Катарджи. До України батько Данила – Павло Охримович Апостол потрапив як волоський найманець, який вступив на військову службу до польського короля Владислава IV, а згодом служив ротмістром у Яреми Вишневецького, володаря величезних земельних угідь на Полтавщині та Чернігівщині і за вірну службу отримав маєток Хомутець під Великими Сорочинцями. У 1660 р. він очолював Гадяцький і Миргородський полки (Крупницький, 1948, с. 5–6). Його син Данило Павлович Апостол теж стає очільником Миргородського полку. Він двічі займав цю посаду (1682–1686, 1693–1727 рр.), а впродовж 1727–1734 рр. очолив козацьку державу Гетьманщину на Лівобережній Україні.

У зібранні Скарбниці НМІУ є дорогоцінна пам'ятка від Данила Апостола того часу, коли він обіймав посаду миргородського полковника впродовж 1682–1686 рр. Це – книга

Рис. 1. Верхня дошка
оправи Євангелія

Євангеліє в коштовній оправі (інвентарний № ДМ-1513), датована за гербом посадовця-мецената.

Обидві дошки Євангелія покриті суцільними срібними пластинами, облямованими по периметру профільованою рамкою із прикріпленими до неї на певній відстані одна від одної квітами-розетками (рис. 1). Композицію верхньої дошки складають накладні медальйони овальної форми – середник та наріжники по кутах, розміщені на тлі рослинного плетива. Зображення мають глибокий зміст. По кутах наріжників зображені євангелісти зі своїми символами. Це чотири проповідники-автори Матвій, Марко, Лука, Іван, які у своїх ранньохристиянських творах-євангеліях сповістили добру новину людям про спасіння. Вони детально описали: як жив і чого навчав Ісус Христос, його терпіння, смерть і Воскресіння і тим самим дали зрозуміти – хто є Спасителем для людей? Відповідь: Господь-Вседержитель, який велично посідає на престолі як Цар Слави, Суддя і Правитель світу і воздає кожному із нас по вірі і діянням. Цей іконографічний сюжет має назву «Спас на престолі», він розміщений у центрі композиції оправі. Лівою рукою Спаситель тримає книгу з хрестом –

Рис. 2. Нижня дошка
оправи Євангелія

Євангеліє, а права знаходиться в канонічному жесті. Цей жест є багатозначним. З одного боку він ораторський, оскільки Спаситель є найбільшим пророком і Учителем, а з іншого – це жест благословляючий, яким Господь нагороджує кожного, хто щиро вірить і молиться про спасіння. Медальйони зі святими обрамлені лавровими вінками, як символ мучеництва у ранньому християнстві. Поміж головними клеймами – карбований рослинний прорізний орнамент крупного малюнку у вигляді сплетіння стебел, листя і квітів споришу, який в Україні за народними віруваннями є символом незламності, невпинного зростання, розвитку. Ця рослина дарує силу духу в життєвій боротьбі, а також приносить добробут в дім.

Отже, композиція верхньої дошки має наступний зміст: Євангеліє – це вічна істина (Отк. 14: 6), відкрита людям в особистості Господа Ісуса Христа і нерозривна з Ним. Це уособлення Вищого закону і справедливості— суворе і непідкупне, але милостиве і всепрощаюче.

Зображення нижньої дошки додають ще більшої глибини змісту. На нижній дошці в центрі поля розміщений середник-медальйон овальної форми із постаттю пророка Даниїла з розгорнутим сувоєм – патрона козацького полковника Данила Апостола (рис. 2). Навколо постаті святого напис, виконаний кирилицею: *“Радуйся Даниль с пророки себо проповеданого Вами Даниль возлюби и Украси своими трудами”*. Цей сюжетний образ теж обрамлений символічним лавровим вінком. Звістку про Христа-Спасителя Бог обіцяв через багатьох пророків впродовж всієї історії людства. Одним із таких є Даниїл (з іврити *“Бог мій суддя”*) – біблійний пророк, що жив у VII ст. до н. е. За легендою, Книга пророка Даниїла (сувій) – одна з пророчих книг Старого Заповіту, де було описано історію самого пророка та видіння майбутнього, а саме передбачено час народження Христа, віддання Христа на смерть і прийдешню руйнацію Єрусалимського храму, що ознаменувало кінець старозаповітних жертвоприношень. Отже, верхня і нижня дошка Євангелія – це поєднання і шанування заповідей Старого та Нового Заповіту. Старий Заповіт описує створення світу. Новий Заповіт описує земне життя Ісуса Христа, а в основі назви «Заповіт» (з іврити *“угода”*) лежить ідея угоди Бога з усім людством.

Під медальйоном закріплений на геральдичному щиті серцеподібної форми герб Данила Апостола з літерами *“ДАПВИЦПВЗМ”*, які читаються так: *Данило Апостол Полковник Військ (Их-Їх) Царської Пресвітлої Величності Запорізький Миргородський* (рис. 3). Напис підтверджує посаду полковника і політичну владу у Москві. *“Їх ...Величності”* – це період двовладдя Петра і Івана Олексійовичів, який тривав до 1696 р. На поверхні щитка вигравірувані дві стріли навхрест, по обидві сторони від них – дві зірки, зверху над ними – руків'я меча вістрям донизу, а над щитом – коронований шолом. Герб відображає реалії, за яких українцям довелося виборювати право на життя в оточенні агресивних сусідів. Постійна боротьба за

Рис. 3. Герб Д. Апостола – миргородського полковника, 1682–1686 рр.

самоствердження викликала створення відповідної емблематики, комбінації християнських і військових знаків – зірки, меч, стріли, лук були найбільш поширені в козацькій сфрагістиці. Ймовірно, це дуже ранній герб Данила Апостола, тому що він дещо відрізняється від

Рис. 4. Застібки до
оправи Євангелія

опублікованого у гербовниках шляхетського герба “Юнчик”, яким користувалась родина Апостолів (Ситий, 2017, с. 317–319). На щиті офіційного герба зображена двічі перекреслена стріла із роздвоєним кінцем вістрям вгору, над щитом — коронований шолом, із якого виходить озброєна мечем рука, а по краях абрєвіатура “Є І П В В З П М П А”, яка читається: “Єя Імператорского Пресветлого Величества Войска Запорожского Полковник Миргородский Павел Апостол”. Імовірно, що в символіці герба, як і в українському суспільстві відбулися соціально-політичні і культурні зміни. Або майстер-золотар, виконуючи коштовну оправу, користувався ескізом, віддаленим від оригіналу.

Середник-медальйон та герб нижньої дошки розміщені на тлі рослинного плетива споришу з квітами – того візерунку, що покриває верхню дошку. По кутах знаходяться напівсферичної форми ніжки-пуклі, оздоблені мереживними квітами-розетками. Корінець оправы є суцільною пластиною із прикріпленими до неї ажурними накладками, розетками, крилатими голівками янголів. Дві застібки оправы мають вигляд картушів овальної форми, в центрі яких гравіровані постаті небесних воїнів-лицарів: на одній архангела Михаїла,

на другій – Св. Георгія (рис. 4). Вони ніби оберігають Закон Божий, закарбований у сріблі – книгу зі Спасителем, життя якого і вчення є дороговказом для віруючих.

На жаль, ім'я автора цієї повчальної оправы з глибоким релігійним змістом не встановлене, через відсутність клейм майстра. Очевидним є те, що золотар досвідчено і вправно виконав роботу на замовлення Данила Апостола – як миргородського полковника 80-х рр. XVII ст., використовуючи родинну символіку. Як правило, клейма на таких виробках не ставились, а перевага надавалась замовнику-меценату. За стилем виконання належить до творів українського бароко, за профілем тяжіє до чернігівських пам'яток. Чернігівські золотарі працювали, здебільшого в техніці карбування високим рельєфом. Для декору використовувались рослинні мотиви місцевої флори, а також обрамлювались сюжетні образи і зображення вінками з дубового та лаврового листа (Петренко, 1970, с. 91-92). Для цієї оправы характерною рисою є гра кольорів: срібного та золотого. Образи святих та рослинне плетиво майстер “підсвітив” позолотою. Цей засіб надав книзі особливо ошатного і врочистого вигляду.

Подібного оформлення і розмірів (470 × 285 мм, вага 13200,0 г) Євангелія мають на престольне значення. Престол знаходиться у центрі вівтаря церкви, його чотирикутна форма означає Євангеліє, що містить всю повноту вчення Спасителя, і те, що всі чотири сторони світу, всі люди, закликаються до спілкування з Богом в святих Таїнах, бо Євангеліє проповідується по слову Спасителя, *“по цілому світові, на свідоцтво всім народам”* (Мф. 24, 14). Постає питання – до якої церкви Данило Апостол міг подарувати цю книгу, тому що вкладний напис від благодійника відсутній? Зробимо наступне припущення.

Вивчаючи з історичних часописів життєвий шлях очільника Гетьманщини, перевага щодо вкладу дорогоцінної книги із родинною символікою надається Спасо-Преображенській церкві у Великих Сорочинцях (Крупницький, 1948, с. 137–150). У 1689 р. майбутній гетьман Данило Апостол обрав це сотенне містечко своєю резиденцією після того, як отримав від гетьмана Івана Мазепи за вірну службу універсал-підтвердження на володіння в Сорочинцях та Хомутці, оскільки ці землі перебували у власності його батька – Павла Охримовича Апостола—миргородського полковника 1672–1676, 1676–1683 рр. (НБУВ.ІР. – Ф. 2. – Спр. 54094). З волі батька майбутнього гетьмана у Сорочинцях спочатку була зведена дерев'яна церква, при якій діяла школа, шпиталь та церковний шинок. Його син, наступний полковник миргородський Данило Апостол став будувати у своїй резиденції кам'яний дев'ятидільний храм. Так він подякував Всевишньому, коли отримав гетьманську булаву 1 (12) жовтня 1727 р. на старшинській раді. Архітектором Данило Апостол запросив одного з найкращих зодчих того часу – лаврського послушника Степана Ковніра. Саме цей геніальний митець створив 33-метровий архітектурний шедевр у стилі українського бароко. Величний храм складався із трьох престолів – центрального, в ім'я Преображення Господнього, північного – Покрови Пресвятої Богородиці, південного – Животворящої Трійці. У церкві знаходився багато оздоблений сусальною позолотою різьблений з дерева іконостас, який містить понад 100 ікон, включаючи образи святих патронів родини Данила Апостола – ікони “Св. Уляна” (дружина Уляна Іскрицька) і “Пророк Даниїл” (патрон гетьмана). Справа від іконостасу на боковій стіні висів різьблений з дерева й пофарбований у декілька кольорів герб Данила Апостола, розроблений самим правителем Гетьманщини. Після того, як нову, Спасо-Преображенську церкву добудували та освятили, її дерев'яну попередницю розібрали. *“Моя церква – моя усипальниця”*, – ці слова гетьмана, які він сказав перед своєю кончиною, виявилися пророчими. 5 лютого 1734 р. за участю київського архієпископа Рафаїла Заборовського під залізною підлогою у склепі церкви першим було поховано 80-річного

Рис. 5. Обручка Павла Даниловича Апостола – миргородського полковника, 1727–1736 рр.

обручка з написом: “ПАВЕЛЪ АПОСТОЛЪ: ПОЛКОВНИКЪ:МИРГОРОДСКІ: 1731:АПР:А” (Скарбниця НМІУ, інвентарний № ДМ-7493). Згідно музейних інвентарів обручка має

Рис. 6. Золота митра з колекції Скарбниці НМІУ.

щиток із чотирма діамантами. На внутрішній частині прикрас однаковий напис “ПАВЕЛЪ АПОСТОЛЪ:ПОЛКОВНИКЪ:МИРГОРОДСКІ: 1731:АПР:А” (НБУВ. ІР. – Ф. 278. – № 985. –

гетьмана, а пізніше і його численна родина¹. З того часу її стали називати “гетьманською усипальницею” (Ксьонзенко, 1887, с. 355-356). Там же знаходиться прах його наймолодшого сина – Павла Даниловича Апостола – наступного миргородського полковника (1727-1736), про якого піде мова далі у статті.

З ним пов’язана дорогоцінна пам’ятка світського призначення (рис. 5), яка зберігається у Скарбниці НМІУ. Це – золота

наступні розміри: діаметр – 22 мм, ширина – 4 мм, виготовлена у техніці лиття, напис – у техніці гравірування. За станом збереження на поверхні прикраси є подряпини, потертості та слід натиру (апробації золота). Надійшла пам’ятка до Скарбниці НМІУ за актом № 11 від 28.01.1963 р. від Полтавського краєзнавчого музею. Обручка є “живим свідком» того часу і відкриває нам ще одну історію, не менш цікаву і загадкову, ніж попередня.

Коштовність походить зі склепу родини Апостолів. На руках покійного гетьманича було дві прикраси – обручка і золотий перстень, виготовлений у вигляді двох жіночих рук, вкритих емаллю, що підтримують

¹ У родині гетьмана Данила Апостола було три сина та шість доньок: Василь, Петро, Павло, Марта, Ганна (старша), Параска, Тетяна, Марія, Ганна (молодша).

Арк. 1 зв.). Родинний склеп Апостолів привертав увагу багатьох поколінь дослідників Миргородщини.

У 1886 р. земський лікар Миргородського повіту Олександр Ксьонзенко оглянув склеп, де було виявлено близько 20 трун (Розсоха, 2002, с. 68-69). У 1887 р. допитливий лікар опублікував у часописі “Київська старовина” статтю “Гетьманська усипальня”, в якій дав кваліфікований опис Спасо-Преображенської церкви у Сорочинцях та родового склепу Апостолів у цьому храмі, який, згідно опису, розміщувався під великим панікадилом в центрі церкви під залізною підлогою (Ксьонзенко, 1887, с. 356-359) Родинний склеп Апостолів без втрат пережив майже два століття.

У травні 1922 р. склеп Апостолів був розібраний з метою вилучення цінностей для голодуючих. Світські і церковні дорогоцінності (серед них обручка і перстень, імовірно, Євангеліє) були передані в Миргородську повітову казну, а потім – 23 липня в Миргородський повітовий музей, звідки тієї ж ночі були вкрадені. Знайдені у 1928 р. цінності (імовірно, не всі), були передані в Лубенський музей, частину фондів якого на початку Другої Світової війни було евакуйовано до Тюмені. (Розсоха, 2010, с. 62–65). Але якимось чином обручка “вижила” у вирі революцій і війн і опинилась в Полтавському краєзнавчому музеї, звідки спочатку надійшла до Київського державного історичного музею (нині НМІУ), а потім до новоствореного Музею історичних коштовностей України (нині Скарбниці НМІУ) за вказаним актом. Із досліджень Л. Розсохи – краєзнавця, музейника (заступника з наукової роботи директора Миргородського краєзнавчого музею) дізнаємося про те, що в Покровській церкві сусіднього з Сорочинцями с. Портянки² Сорочинської сотні, яке належало миргородському полковнику Павлу Даниловичу Апостолу довгий час зберігався його подарунок-вклад із написом: “1731 года апреля 1 числа надан келех с диском, звездою и

Рис. 7. Медальйон митри із перстнем у верхній частині

² Покровське (в минулому – Портянки; до 2016 року – Куйбишеве) – село в Україні, у Шишацькій селищній громаді Миргородського району Полтавської обл.

ложницею в село *Портянки* от полковника *миргородского* *Павла Даниловича Апостола Гетманьча*” (Розсоха, 2008, с. 3). Це комплект церковного начиння, який використовується для здійснення Таїнства Євхаристії (з грецької “подяка”). Дискос із цього набору під інвентарним № М-5521 є надбанням Національного Заповідника “Києво-Печерська Лавра” (далі – НЗ КПЛ). Привертає увагу те, що на всіх уцілілих пам’ятках вигравіруваний один напис із датою “1731 года апреля 1 числа...”. Вивчивши з історичних джерел і розвідок життєвий шлях гетьмана і гетьманича Апостолів приходимо до наступних висновків і ряду припущень.

Позначена на пам’ятках дата є знаковою з однієї сторони, а з іншої – фатальною, як для Апостолів, так і для України-Гетьманщини. Назривала нова російсько-турецька війна. За указом цариці Анни Іоанівни від 28 квітня 1731 р. мала постати Українська лінія оборони на теренах сучасної південної України (Запорожжя, Слобожанщина і Донбас) з метою захисту південних степових рубежів імперії від нападів кримських і ногайських татар. Згідно цього указу гетьман Апостол та його сини – миргородський полковник Павло (1727–1736) та лубенський полковник Петро (1728–1758)³ й інші полковники Гетьманщини мусили кожного року відряджати до 10 тис. козаків і 10 тис. посполитих на будівництво земляних укріплень, а в разі війни – їти воювати. (Крупницький, 1948, с. 173). Так і сталося. Миргородський полковник Павло Апостол помер від ран, отриманих у Кримському поході в часи російсько-турецької війни 1735–1739 рр. У липні 1736 р. під час одного із боїв з турками при взятті м. Гезлева (нині м. Євпаторія) у складі конвою генерал-майора шотландського походження, командира Олонецького драгунського полку Георгія (Юрія) Федоровича Леслі (Лессія) П. Апостол зазнав тяжкого артилерійського поранення в ногу турецькою картеччю (Пришляк, 2017, с. 216). Імовірно, передбачаючи причини будівництва оборонної лінії і загрозу війни, Павло Апостол, за прикладом діда і батька подякував Всевишньому за полковництво, подарувавши у квітні 1731 р. (згідно вкладного напису) дорогоцінне начиння до своєї родинної церкви Св. Покрови у с. Портянках (нині Покровському). І в той же час, надавши подарунок Покрові, попросив у Богородиці захисту для себе і України, адже Покрова з християнських часів є Матір’ю-заступницею всіх, хто в неї вірить і просить допомоги.

Відсутність вкладних дописів на каблучках полковника відправляє нас в площину наступних припущень. Імовірно, вони були освячені в тій же церкві з метою Божої милості. Золота обручка була у полковника того часу (згідно вказаній даті внутрішньої поверхні), коли посадовець в приватному житті перебував у першому шлюбі. Першою його дружиною з 1717 р. була Ганна Херасківна (1699–1732), знатного молдовського походження, але вона померла 14 березня 1732 р. У січні наступного 1733 р. миргородський полковник одружився вдруге із “*смольянкою*”, донькою смоленського стольника Ніколая Енгельгардта Феодорою. (Пришляк, 2017, с. 216). Прямих нащадків роду Апостолів по даній лінії не залишилось.

³ Данило Апостол дав імена двом своїм синам – середньому Петру і найменшому Павлу на честь християнських апостолів.

Особливу цікавість викликає наступний золотий перстень гетьманича, мистецьки виготовлений у вигляді двох жіночих рук, вкритих емаллю, що підтримують щиток(серце) із чотирма діамантами. Вважається, що вночі 23 липня 1922 р., разом із іншими коштовностями зі склепу Апостолів, перстень гетьманича зник з експозиції Миргородського повітового музею (Розсоха, 2010, с. 62–65). За стилем виготовлення – це кладдахський перстень⁴, прикраса з ірландським корінням. Серце символізує любов, руки – дружбу, довіру, а корона – вірність. У давнину, з XVII ст. цю каблучку дарували в особливих випадках: на знак дружби, або як обручку. Подібні традиції збереглися і до наших днів. Головний лейтмотив прикраси – девіз відомих західноєвропейських правителів: “*Ми хочемо правити в душі любові і дружби*”. Постає питання: звідки в українського гетьманича прикраса католицького походження? Імовірно, від матері – Уляни (Олени Іскрицької). Її батьком і дідусем гетьманича був впливовий полковник із Правобережної України, племінник гетьмана Павла Тетері й товариш польського короля Яна III Собеського Василь Іскрицький (Крупицький, 1948, с. 7). Згідно документів, перстень вважається зниклим (Розсоха, 2010, с. 63-64). У зібранні Скарбниці подібний перстень є, можливо він і належить Павлу Апостолу? Зберігається експонат не як окрема статусна прикраса, а як коштовний вклад, який доповнив і прикрасив дорогоцінну митру роботи київського золотаря Григорія Чижевського 1767–1782 рр. (Скарбниця НМІУ, інвентарний № ДМ-5967) (рис. 6). Знаходиться перстень (тільки рант і накладки) над живописним емалевим медальйоном із зображенням Богоматері, Антонія та Феодосія Печерських (рис. 7). Коштовний головний убір вищих архієреїв церкви є збірним із різних прикрас. Частина з них відноситься до більш раннього періоду – XVII ст., зокрема, вказаний перстень, фініфтеві медальйони, а частина (сапфірова печатка та інші медальйони) – до кінця XVIII ст. Коли був прикріплений т. зв. кладдахський перстень до митри – невідомо. Але його серце із діамантами віддане засновникам і покровителям святої обителі.

Науковці НЗ КПЛ дослідили історію прикрас та надходження митри до музею. З опису дізнаємось (Полюшко, 2007, с. 170–171) про те, що до 1922 р. золота митра знаходилась в ризниці Успенського собору Києво-Печерської Лаври. Під час вилучення церковних цінностей на допомогу голодуючим в квітні 1922 р. митра вже перебувала в Лаврському музеї Культів та Побуту. Однак це ніяким чином не вплинуло на рішення комісії і коштовність було вилучено з музейного зібрання. Завдяки українським вченим, таким як Д. Щербаківський, його участі у роботі спеціальних комісій вдалося врятувати дорогоцінний убір-вклад і повернути з Москви до Києва. Нині золота митра є гордістю і окрасою експозиції Скарбниці НМІУ.

⁴ Перша прикраса в такому оформленні була виготовлена в ірландському рибальському селі Кладдах графства Голуей у XVII ст. Перстень виготовляється у формі пари рук, які тримають серце, увінчане короною.

Джерела і література

Крупицький Б. Гетьман Данило Апостол і його доба (1727–1734). – Авґсбург, 1948.

Ксьонзенко О. Гетьманська усипальниця // Київська старовина. – 1887. – Т. XVII. – № 2.

Національної бібліотеки України ім. В. І. Вернадського. Інститут рукопису (НБУВ.ІР). – Ф. 2. – Спр. 54094. – Арк. 287 зв.

Омельченко В. Д. Пояснення до фотографій гетьманських речей (добутих зі склепу Д. Апостола 15 травня 1922 р.) // Національної бібліотеки України ім. В. І. Вернадського. Інститут рукопису. – Ф. 278. – № 985. – Арк. [1 зв].

Петренко М. З. Українське золотарство. – Київ, 1970.

Полюшко Г. До питання атрибуції золотої митри з колекції Музею історичних коштовностей України // Музейні читання. Матеріали наукової конференції «Ювелірне мистецтво – погляд крізь віки. – Київ, 2007. – С. 168–171.

Пришляк В. Миргородський полковник Павло Апостол (1727–1736) // Україна в Центрально-Східній Європі. – Київ, 2017. – Вип. 17. – С. 205–224.

Розсоха Л. Миргородська старовина. Дослідження. Статті. Нариси. Розвідки. – Кобеляки: Кобеляки, 2002.

Розсоха Л. Скарби зі склепу Апостолів // Народне мистецтво. – № 1–2. – 2010. – II частина. – С. 62–65.

Розсоха Л. Сорочинський Святомихайлівський монастир: історично-краєзнавча розвідка. – Миргород, 2008.

Ситий І. Козацька Україна: печатки, герби, знаки та емблеми кінця XVI – XVIII ст. – Київ, 2017.